

ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

У статті прослідковується, яким чином методологія західних постколоніальних досліджень набуває поширення в українському літературознавстві не лише як стратегія прочитання художньої літератури, але й як вагомий чинник формування національної культурної ідентифікації.

Ключові слова: постколоніалізм, Російська імперія, ідентичність, інішій, Саїд, Томпсон, націоналізм.

Постколоніальні студії виникли в західній культурі наприкінці 1980-х років як міждисциплінарне явище, покликане дослідити співвідношення імперії / колонії, центру / периферії. Попри те, що концептуальні праці цього спрямування (Франц Омар Фанон, Едвард Ваді Саїд, Гаятрі Чакраворті Співак, Гомі Бгабга та ін.) розгортають проблему культурних легітимностей колишніх західноєвропейських колоній в Індії, Африці та Середній Азії, сьогодні поняття «постколоніалізм» поширюється на проблеми вивчення культур помежів'я й також дає змогу виявити механізми творення «голосу» змаргіналізованих етносів, що мірою тих чи інших обставин були позбавлені можливості культивування власної культури.

Методологічну основу для постколоніальних досліджень закладає Едвард Саїд своїми працями «Орієнталізм» (1978) і «Культура та імперіалізм» (1993). В основі його теорії лежить поняття «орієнталізм», яке він проблематизує як власне європейське утворення, послуговуючись поняттям «дискурс», уведеним Мішелем Фуко у працях «Археологія знання» (1969) і «Наглядати й карати» (1975).

На його думку, дискурс орієнталізму формують три чинники:

Академічний (Схід виступає об'єктом наукової рефлексії);

Образний (орієнталізм як спосіб думки, що вносить розрізнення між Сходом і Заходом);

Корпоративна інституція контактування зі Сходом (способи владування Заходу над Сходом) [7, 13–14].

Саїд наполяє на тому, щоб орієнталізм *«розглядати як знакову систему, яка виражає європейсько-атлантичну владу над Сходом, а не як правдивий дискурс про Схід (яким він претендує бути у своїй академічній або науковій формі)»*. Окрім виявленої Саїдом невідповідності між репрезентацією й реальним предметом дослідження, його цікавить прагматика орієнтального дискурсу: які механізми визначають його тривалість і дають йому змогу формувати *«несуперечливу й міцно злютовану систему поглядів»* [7, 18].

Явище орієнталізму Саїд насамперед пов'язує з американцями, французами та британцями, розуміючи під поняттям *«специфічний спосіб сприйняття Сходу, опертий на ту виняткову роль, яку Схід відіграє в західноєвропейському досвіді»*. Саме Схід для Європи є *«культурний суперник»* і *«найзмістовніший образ Іншого»* [7, 12].

Однак, починаючи з 1990-х років постколоніальні дослідження виходять за межі «орієнталізму» й починають трактуватися доволі широко. В їхній простір тепер входять *«дослідження антиімперських стратегій та ідеологій, питання глобалізації, багатокультурності й аналіз різних форм підпорядкування – національного, расового, гендерного, класового, генераційного»* [2, 8]. Власне, йдеться про будь-які вияви підпорядкування й використання «влади як знання» (М. Фуко).

Таким розширенням предметного поля постколоніальних досліджень є дослідження Єви Томпсон *«Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм»* (2000), в якому американська дослідниця чи не вперше пропонує перечитати російську літературу з позицій постколоніалізму, а

також Олександра Ф'юта, який розглядає польську літературу як тло для витворення «польського колоніального дискурсу» [Див. 10]¹.

Розуміння Російської імперії, а у контексті досліджень Ф'юта й Польщі, як колоніальної держави, складається не відразу, позаяк її структура, як імперії, відмінна від імперій західного світу. Західні імперії розмежовані за принципом метрополія / колонія, що передбачає підпорядкування віддалених земель, їхнє завоювання. Цей принцип не підлягає для окреслення Російської імперії, або ж поширюється на неї частково. Так, дослідниця Центральної Євразії Адамс Лора у статті «Чи можливе застосування постколоніальної теорії до Центральної Євразії?» (2008) методологію постколоніальних досліджень переносить на цей регіон, бо він певною мірою збіжний із класичним постколоніальним [Див. 1]. Коли ж ідеться про взаємини між Росією, як центром метрополії, й Україною, як колонією, постколоніальна теорія потребує важливих уточнень. Україна не лише територіально, а й історично і ментально сприймалася Росією як частка власної етнічної приналежності, взаємини ж із Росією для неї визначалися не на рівні завоювання, а на рівні правових угод.

Коли Саїд говорить про ідею європейської ідентичності «як вищу супроти всіх неєвропейських народів та культур», він розкриває головний аксіологічний механізм колоніального дискурсу. Подібний механізм прикладається й до розуміння ролі Росії як центру Російської імперії, беручи до уваги й те, що ідентичність самих росіян формувалася не як національна, а як імперська, а це неминуче провадило б до асиміляції інших ідентичностей, що їх мали народи імперії. Тому доречно, щодо російського колоніалізму, поняття «внутрішня колонізація» по-новому спроблематизоване О. Еткіндом у дослідженні «Внутрішня колонізація. Імперський досвід Росії» (2011). На його думку, внутрішня колонізація – це *«процес культурної експансії, гегемонії, асиміляції в межах державних кордонів, реальних або уявних»*

¹ Звертаємося саме до цих авторів, бо їхні книги перекладені українською, а тому мають значний вплив на все те, що пишеться про постколоніалізм в Україні.

[12, 18]. Великою мірою, за словами Еткінда, колонізація здійснюється завжди на рівні культурному й політичному. Звісно, щодо української культури, то, не маючи власної держави, українці прагнули витворити її уявний простір, а пошук самототожності вів до протиставлення російській (колоніальній) культурі й часто вибудовувався на культурному розготоженні, оскільки, на відміну від західного колоніалізму, як твердить Є. Томпсон, російський імперіалізм замість поняття «раса» на перший план висуває поняття «нація». Поясненням чому може слугувати впроваджене Є. Томпсон розрізнення «захисного» й «агресивного» типів націоналізму. «Захисний націоналізм», на її думку, притаманний тим нечисленним утворенням, що об'єднані спільною пам'яттю, і яким загрожує виродження чи втрата самоідентичності через зовнішній вплив. Томпсон оминає поняття «нація», займаючи конструктивістську позицію Бенедикта Андерсона. Прагнення зберегти власну ідентичність має «інтровертний» характер, замикаючи культуру на собі. Це монологізує національну культуру й часто провадить до звинувачення такого типу культури в «ксенофобії або антисоціальной поведінці». Саме таке сприйняття є виявом вже «колоніальним», бо культурне розмикання призводить до того, що Томпсон означає як *«прокрустове ложе дискурсивного простору, окресленого медіаторами, котрі представляють головні політичні потуги»* [9, 33]. Інший різновид Томпсон означає як «експансивний націоналізм». Спрямований назовні, він схильний підпорядковувати собі Іншого, ставати його озвученням й ідентифікаційним маркером.

Саме «захисний механізм» як такий, *«основою якого є захист національної ідентичності»*, більшою мірою характеризує Україну щодо Росії, тоді як *«агресивний націоналізм, спрямований на експорт власної національної ідентичності та завоювання земель, на яких живуть Інші»* [9, 20] – визначає позицію Росії. Хоча Є. Томпсон вказує на те, що російська ментальність базована на синтезі цих двох типів націоналізму, а саме, її агресивний бік викриває колоніальний механізм.

Як бачимо, Томпсон вказала на специфічні риси російського колоніалізму, які не бралися до уваги в постколоніальних дослідженнях. Вона стверджує, що *«на відміну від колоніалізму на Заході, коли національні проблеми часто відносилися до категорії расових питань і питань заморських завоювань, російський колоніалізм значною мірою залежав від національної ідентичності та експансіоністської політики щодо сусідніх країн»* [9, 20]. Не даремно Олександр Ф'ют, як послідовник Томпсон, пропонує застосування постколоніальної методології не у вимірах моделі «Перший Світ – Третій Світ», а – моделі «Перший Світ – Другий Світ» [Див. 10].

В умовах Російської імперії численні народності не належали до офіційного культурницького дискурсу, або розглядалися лише як «безмовні» об'єкти й наділялися тими голосами та свідченнями, які приписувала їм імперська культура. Великою мірою відношення між колоніальним центром і периферією відзначаються «приглушенням» останньої. Саїд це добре виявляє на романах Альбера Камю, а Є. Томпсон доводить, кажучи про «ідеологічне прикриття колоніальної практики», що, на її думку, «широко практикувалось російськими письменниками».

Саме література виступає важливим культурним колоніальним механізмом. Тому не даремно Томпсон твердить, що російська література сприяє впровадженню «нарративу російської присутності» на підлеглих територіях, *«витісняючи з цих територій їхню власну історію та письменство, що мали для них важливе значення»* [9, 20]. Такий вплив чиниться на рівні засвоєння несвідомо, бо, починаючи з освіти знання про те, що існує, постійно видається як правдиве і не підлягає сумніву.

Саме російські письменники перебирали на себе право говорити на інших, підданців імперії. Підставою цьому слугує, за твердженням Є. Томпсон те, що *«постколоніальна теорія ґрунтується на припущенні, що тексти, поряд із іншими своїми функціями, є інструментом імперської влади»*, тому *«художня література захищає цю владу за допомогою*

символічних систем і таких тлумачень Інших, які возвеличують і прославляють Центр» [9, 313]. У Російській імперії письменник завжди мав особливий статус: належав до привілейованої касты, що отримувала або найбільші привілеї, або найгірше переслідування. За кількістю арештованих і знищених письменників Російська імперія займає перше місце серед інших імперій світу. Її влада великою мірою вибудовувалася у сфері символічній, тому більшість ідентифікаційних кодів вироблено саме через літературу, і письменник лише тоді набирив легітимності, коли ставав виразником таких кодів.

Так само як Схід для орієнтальної Європи, так само й Україна для Російської імперії є інтегральною частиною її «матеріальної цивілізації та культури». Її образ настільки інтегрований в імперське мислення й уявлення про культурну й територіальну цілісність, що мова про окремішність українців, навіть частиною самих українців, не сприймається. Адже доля України в межах Російської імперії визначалася лише як приналежність до долі Росії. Як відзначила Томпсон, *«коли в XIX ст. на Заході став звучати дедалі переконливіший голос Росії, її великі письменники доводили, що вся імперія – це Росія, і що народам, які проживають у межах цієї імперії, призначено долею залишатися частиною Росії» [9, 86].*

Якщо взяти до уваги положення Б. Андерсона, то українська література в умовах бездержавності розвивалася як синтез націоналізму й писемності. Звісно, що уявлення про національне формували еліти, які прагнули поширити свої ідеї на ширший загаль, від якого вони власне й відштовхувалися, тобто, народ. Уявлення про український народ, його ідентифікаційні параметри й способи самоозначення так само формувалися на рівні еліт, і так само, як основним механізмом творення імперської ідентичності виступало письменство, так само й творення української національної ідентичності покладалося на літературу.

Уперше в українському літературознавстві методику постколоніальних досліджень на матеріалі сучасної літератури апробує Марко Павлишин. Хоча

елементи такого підходу можна виявити в працях й інших науковців діаспори: Юрія Шереха, Марка Павлишина, Мирослава Шкандрія, Юрія Луцького, Григорія Грабовича та ін. Сьогодні українське літературознавство вже має власну традицію таких досліджень: праці Ярослава Поліщука, Тамари Гундорової, Миколи Рябчука, Ярослава Грицака, Петра Іванишина, Олени Юрчук та ін.

Марко Павлишин у статті «Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі» (1992) розрізняє поняття «антиколоніальний» і «постколоніальний». Структури антиколоніалізму в культурі він розглядає як такі, що становлять *«відлуння та віддзеркалення їхніх колоніальних попередників»*, тоді як постколоніальне для нього є *«наслідком розмаскування й розмонтовування структур культурного колоніалізму і, рівночасно, їхнього продуктивного перевикористання»* [4, 223]. Власне, поняття постколоніального Павлишин пов'язує зі здобуттям Україною незалежності. На його думку, саме постколоніалізм *«припиняє гегемонію різних форм минулого»*, а для української культури насамперед йдеться про *«романтичне минуле та розповіді про генезу, страждання й виживання нації»*, натомість пропонує творення сучасного наративу, що *«утверджує орієнтацію на проблеми та умови суб'єкта й суспільства у тому світі, який існує тут і сьогодні»* [4, 223–224].

Павлишин виокремлює чотири стратегії культурного колоніалізму:

- 1). Творення ієрархії цінностей, які надають найвищої вартості товарам культури-домінатора;
- 2). Поширення поширює міф про універсальність колонізатора, з якою нібито різко контрастує обмеженість, парафіяльність та місцева заідеологізованість колонізованого;
- 3). Таке функціонування культурних установ імперії, що робить її центр відомим і цінним для зовнішнього спостерігача, а колонії майже невидимими;
- 4). Плекання історіографічних міфів [4, 225–226].

Антиколоніалізм, на його думку, послуговується риторикою колоніалізму, так само виявляє *«часто підсвідоме бажання далі говорити від імені влади»*, тому постає як *«не мени монологічний та ідеологізований»*, таким, в якому наявна *«структура заперечення – переставлення з ніг на голову – колишніх колоніальних аргументів та цінностей»* [4, 227], тоді як «постколоніалізм» розгортає перспективу «несерйозного», можливість перетворення колоніальних міфів на гротеск, іронію, чи різновид гри, бо саме фіксування тих культурних явищ, *«які не зводять усіх питань до бінарної опозиції “імперський центр – колоніальна периферія”, а звертаються до інших аспектів сучасного життя»* [4, 232] вже є, на думку Павлишина, постколоніальними.

Таке розуміння «постколоніального» призвело до тривалої дискусії в українському літературознавстві й розділило науковців на два табори. Першим виступом проти позиції Павлишина стала стаття Григорія Сивоконя *«“Постколоніалізм” в сучасній українській літературі: симптоми, тенденції, явища»* (2003). Науковець, ретельно проаналізувавши аргументи опонента, запропонував власне визначення постколоніалізму, пов'язавши його з процесами утривалення традиції. Його хвилює *«“кардинальне” заперечення традиції»* Павлишиним, бо воно, на його думку, *«з одного боку, загрожує самій традиції як основі національної ідентичності, а з другого, – дезорієнтує у світі модерних цінностей, де традиції, як такі, начеб і не лишається місця»*, однак, *«усвідомлення й осмислення традиції як фундаментального поняття з наповненням його конкретним змістом хоч не хоч утримує, “цементує” літературу як цілісність, надає їй певності у протистоянні тенденціям тимчасовим, минуцим і допомагає чутися тотожною самій собі, сути самототожною. В українському випадку це саме те, що можна трактувати як постколоніалізм»* [8, 104–105]. Як бачимо, Сивокінь не послуговується, притаманною Павлишинові деконструктивістською практикою, а пов'язує постколоніальне з увагою до національного як органічного, чим, власне, долає й антиколоніальну

риторику, притаманну, за його прикладом, Григорієві Ключеку. Однак у такому підході вияляється інша проблема, яку означила Тамара Гундорова, вказуючи на те, що *«сакралізація минулого стає умовою розвитку національної ідентичності»* [2, 17], а це не завжди сприяє відкритості культури й, відповідно, її здатності до трансформацій та викликів сучасного світу.

Радикальнішою щодо тлумачення постколоніалізму й критики Павлишина виявилася позиція Петра Іванишина, який в монографії *«Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти)»* (2005) пропонує погляд на постколоніалізм, ґрунтований на *«засадах національно-екзистенціального витлумачення»*.

Свій підхід до дефініювання постколоніального Іванишин певною мірою ґрунтує на *«методі стратегічного розташування»*, запозиченого у Е. Саїда, що дає змогу виявити авторську позицію щодо власного тексту. На що, свого часу, звернула увагу й Є. Томпсон, зауваживши, що *«до найбільших досягнень Саїда належить те, що він привернув увагу до впливу, який інтерпретатори чинять на об'єкт своєї інтерпретації»* [9, 67].

Іванишин не приймає *«дихотомію – національний антиколоніалізм / постмодерний постколоніалізм»* Павлишина як практику тлумачення художнього тексту, звинувативши останнього в тому, що таке прочитання *«не має націоналістичного культурного спрямування і не борює, а інтегрує у своїй теорії та практиці імперіалістичні концепти»* [3, 69], тому пропонує інші поняття – *«культурний імперіалізм»* та *«культурний націоналізм»*.

Саме Павлишин із його *«космополітизмом»* і є, на думку науковця, представником *«культурного імперіалізму»*, тоді як виразниками *«культурного націоналізму»* є Гомі Бгабга, Арун П. Мукгерджі та Саймон Дюрінг, для яких постколоніалізм не межує з постмодерністською практикою, а є, за словами Бгабги, вивченням *«нації через її розповідність»* [3, 70].

Врешті Іванишин пропонує поняття «націологічний постколоніалізм», називаючи «постмодерний постколоніалізм» – псевдопостколоніалізмом. Власне визначення постколоніалізму він пропонує таке: *«Постколоніалізм – це актуалізована (найчастіше) постімперською історичною ситуацією загальногуманітарна методологія, в котрій підставою для інтерпретації служать: пріоритетність збереження й розвитку національної культури, утвердження її самодостатності та поборення імперських дискурсів. Тому справжній постколоніалізм завжди націоцентричний та антиколоніальний»* [3, 73]. Таке визначення, якщо його розглянути в світлі концепції Павлишина, швидше підпадає під «національний антиколоніалізм» й свідчить про те, що Іванишин просто відкидає визначення постколоніального у розумінні Павлишина і вибудовує власну аргументацію, виходячи не з тез опонента, а приписуючи йому певну позицію.

Полеміка між Павлишином і Сивоконем стала знаковою для характеристики того, як розвиваються постколоніальні дослідження в Україні; лише частково вони орієнтовані на західні методології, більшою мірою вони підлягають тому критерію, який Є. Томпсон означила як «захисний націоналізм».

Виявом останнього стали поважні дослідження Наталії Шумило «Під знаком національної самобутності» (2003) й Олени Юрчук «У тіні імперії. Українська література у світлі постколоніальної теорії» (2013). Однак можливо саме такий вектор постколоніальних досліджень і є найбільш продуктивним для сучасної культурної ситуації в Україні, бо, як відзначає Ярослав Поліщук *«аби література була справді незалежною в сенсі її самоусвідомлення, вона повинна, позбуваючись спровокованої ідентичності минулого, прищепити собі нову свідомість, що відмежувала б її від колоніального досвіду»*, тому й *«треба зруйнувати досі чинну ієрархію культурних цінностей, що нав'язана колись метрополією»* й досі є *«органічною часткою нашого самоозначення»* [5, 295].

В Україні процеси формування нової дослідницької мови гуманітарних досліджень збігаються з процесами формування національної ідентичності. Українське літературознавство також стало заручником цієї ситуації, тому в ньому часто наукова дискусія зводиться з методологічного рівня до ідеологічного, з рефлексійного до емоційного. Виявлене розгалуження постколоніальних досліджень в Україні, насправді, не має антагоністичного характеру, лише засвідчує можливість двовекторного їхнього розгортання за умови дотримання вироблених ними чітких методологічних принципів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адамс Л. Применима ли постколониальная теория к Центральной Евразии? / Лора Адамс // Неприкосновенный запас. – 2009. – № 4 (66). – С. 25–36.
2. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї / Тамара Гундорова. – К. : Грані-Т, 2013. – 548 с. (Серія «De profundis»).
3. Іванишин П.В. Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти) : Монографія / Петро Васильович Іванишин. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2005. – 308 с.
4. Павлишин М. Козаки з Ямайки: постколоніальні риси в сучасній українській культурі / Марко Павлишин // Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. Ред. рада: В. Шевчук та ін; Вступна стаття І. Дзюби; Худож.-оформл. серії І. Гаврилюк; Іл. С. Якутовича. – К. : Час, 1997. – 447 с. – С. 223–237.
5. Поліщук Я.О. Література як геокультурний проект : Монографія / Ярослав Олексійович Поліщук. – К. : Академвидав, 2008. – 304 с.
6. Саїд Е. Культура й імперіялізм / Едвард Саїд. – К. : Критика, 2007. – 608 с.
7. Саїд Е. Орієнталізм / Едвард Саїд. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 511 с.
8. Сивокінь Г.М. «Постколоніалізм» в сучасній українській літературі: симптоми, тенденції, явища / Григорій Матвійович Сивокінь // Сивокінь Г.М. У вимірах сприймання. Теоретичні проблеми художньої літератури, її історії та функцій. – К. : Фенікс, 2006. – 304 с. – С. 90–105.
9. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. М. Корчинської. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 368 с.
10. Ф'ют О. Зустрічі з Іншим / Олександр Ф'ют / Перекл. з польської Ярослав Поліщук. – Х. : Акта, 2009. – 268 с.

11. Шумило Н.М. Під знаком національної самобутності / Наталія Микитівна Шумило. – К. : Задруга, 2003. – 354 с.

12. Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России Александр Эткинд // авториз. пер. с англ. В. Макарова. – М. : Новое литературное обозрение, 2013. – 448 с.

13. Юрчук О. У тіні імперії. Українська література у світлі постколоніальної теорії / Олена Юрчук. – К. : «Академія», 2013. – 224 с.

В статье рассматривается, каким образом методология западных постколониальных исследований переходит в украинское литературоведение не только как стратегия прочтения художественной литературы, но и как фактор формирования национальной культурной идентификации.

Ключевые слова: постколониализм, Российская империя, идентичность, другой, Саид, Томпсон, национализм.

The article traced the methodology of Western postcolonial studies becomes widespread in Ukrainian literary criticism not only as a strategy for reading fiction, but also a significant factor in the formation of national cultural identity.

Keywords: postcolonialism, Russian Empire, identity, other, Said, Thompson, nationalism.